

І. С. Винокур, Д. Я. Телегін

АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

*Підручник для студентів
історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Видання друге, доповнене і перероблене

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів історичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*



ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

ББК 63.4я73
В49

Науковий редактор
кандидат історичних наук, доцент
С. В. Трубчанінов

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *М. І. Гладких*
(Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка),
доктор історичних наук, професор *М. О. Чмихов*
(Національний університет “Кієво-Могилянська академія”),
доктори історичних наук, професори *Е. А. Балагурі, В. Г. Котигорошко*
(Ужгородський національний університет),
кандидат історичних наук, професор *М. Б. Петров*
(Кам’янець-Подільський державний університет),
кандидат історичних наук, доцент *Б. А. Прищепя*
(Рівненський інститут слов’янознавства
Київського слов’янського університету)

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів
(лист №1-1504 від 15.04.2003 р.)

Винокур І.С., Телегін Д.Я.

В49 Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Видання друге, доповнене і перероблене. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2005. — 480 с.: іл.

ISBN 966-692-247-9

У підручнику вміщено дані про безцінні археологічні скарби України, наведено загальновизнані погляди вчених на походження, генетичну спорідненість, взаємовплив археологічних культур, що були поширені на території нашої країни протягом тисячоліть — від епохи палеоліту до пізнього середньовіччя. Окремий розділ присвячено пам’яткам часів запорізького козацтва.

Для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів, що вивчають дисципліну “Археологія”.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина даного видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.

© І. С. Винокур, Д. Я. Телегін, 2003

© Навчальна книга — Богдан,
макет, художнє оформлення, 2005

ISBN 966-692-247-9

ПЕРЕДМОВА



Викладання курсу археології у вузах України має на меті допомогти студентам у світі старожитностей бачити об'єкт для вивчення господарства, побуту, культури, історії племен і народів, що жили в минулому, навчити майбутніх спеціалістів використовувати глибокий аналіз конкретних археологічних матеріалів для історичних узагальнень, висновків.

Пам'ятки матеріальної культури, залишені стародавніми племенами, що населяли територію України, є цінними джерелами інформації: вони дають правдиве уявлення про історію та людей, які творили її своїм повсякденним життям. Досліджуючи ці пам'ятки за допомогою традиційних археологічних методів та методів суміжних дисциплін, вітчизняні вчені простежують основні періоди історичного й культурного розвитку населення, етнічні й соціально-економічні процеси, доводять наявність нерозривного зв'язку, спадкоємності матеріальної культури і досвіду, що завжди існує між поколіннями.

В археологічній науці України за останні десятиліття нагромаджено великий фактичний матеріал, значною мірою осмислений і синтезований у ряді спеціальних монографічних досліджень, серед яких два академічні видання (українською і російською мовами) з археології України у трьох томах, давня історія України у трьох томах тощо. Це створило сприятливі умови для написання даного підручника, який базується на широкій джерелознавчій основі. Автори намагалися вибрати з цілої низки джерел найголовніші і дати за їх допомогою характеристики археологічних культур, що побутували на території України.

Традиційно посібники з археології закінчують розглядом пам'яток XIII ст. н.е. Але ж, поки існує суспільство, воно постійно виробляє матеріальну культуру, яка є потенційним об'єктом археологічної науки. Тож хронологічні рамки даного підручника дещо розширено, він завершується розділом, присвяченим пам'яткам часів запорозького козацтва.

Автори сподіваються, що підручник сприятиме підготовці кваліфікованих викладачів історії, зокрема на спеціальних курсах і спецсемінарах з давньої і середньовічної археології та історії. Книга прислужиться також у просвітницькій діяльності з питань історії та культури України.

Перше видання “Археології України”, затверджене Міністерством освіти України як навчальний посібник для вузів, побачило світ у 1994 році. При підготовці цього видання автори внесли доповнення та уточнення у зв’язку з новими археологічними матеріалами та картами археологічних пам’яток. Книга містить ілюстративний матеріал, значно покращений порівняно з першим виданням. Автори вдячні В. П. Мегею за чудово виконані рисунки до цього видання. Карти упорядковано С. В. Трубчаніновим. Основна фотозйомка матеріалів здійснена П. Луданим. У кінці книги подано список рекомендованої літератури.

Розділи I–VI написані академіком РНАН, доктором історичних наук, професором Д. Я. Телегіним, VII–XII — академіком АНВШ України, доктором історичних наук, професором І. С. Винокуром, розділ XIII — Д. Я. Телегіним та І. С. Винокуром спільно.

Автори будуть вдячні за відгуки і побажання щодо подальшого вдосконалення підручника.

Розділ I



ПРЕДМЕТ АРХЕОЛОГІЇ, ЇЇ МЕТОДИ І ЗАВДАННЯ

§ 1. Археологія як наука та її завдання

Сучасною наукою встановлено, що людина з'явилася на Землі майже 3 млн. років тому. Тоді ж виникло людське суспільство, розпочалася історія людства. Записувати історичні події люди навчилися значно пізніше. Наприклад, у країнах Стародавнього Сходу писемні пам'ятки з'явилися понад 5 тис. років тому, а найдавніші письмові свідчення про життя і побут племен Північного Причорномор'я — кіммерійців, скіфів (записи грецького історика Геродота) — належать до середини I тисячоліття до н.е.

Усе, що було раніше, в дописемний період історії людства, ховається в п'яті століть, і якби не археологія, то наші знання про племена і народи, що населяли Землю в давнину, не виходили б за межі легенд, міфів і казок.

Археологія (грецькою “археос” — стародавній і “логос” — вчення) — наука, яка вивчає історію людства на основі аналізу решток матеріальної культури.

Під рештками (речами) матеріальної культури розуміють знаряддя праці, предмети побуту і культу, прикраси, зброю, житло, поховання, тобто все те, що було результатом життя й діяльності людини і частково чи повністю збереглося до наших днів. Більшість цих речей виявляють найчастіше у процесі археологічних розкопок.

Дослідження археологічних матеріалів допомагає вченим пізнавати історію первісного суспільства, а також глибше і повніше відтворювати картини життя у ті часи, коли вже існували письмові джерела. Важко, наприклад, визначити, звідки вчені більше дізналися про життя та історію скіфів і сарматів: із записів Геродота та інших античних авторів чи у процесі розкопок стародавніх курганів, поселень, городищ.

Отже, археологія є самостійною історичною наукою. Як і будь-яка інша наука, вона має свій предмет, методи його дослідження і завдання, яке полягає у всебічному вивченні історії племен і народів давніх епох — етнокультурного складу населення, рівня виробництва і розвитку продуктивних

сил, виробничих відносин і соціального устрою, духовної культури, вірувань, мистецтва тощо.

Вчені України ставлять і по можливості розв'язують проблеми, що стосуються давньої і середньовічної історії та культури населення, що проживало на території нашої держави, розробляють теорію й методологію археологічної науки.

Головною науково-дослідною археологічною установою є Інститут археології Національної академії наук України, який координує археологічні дослідження і підготовку кадрів високої кваліфікації.

Археологічні пам'ятки є всенародним надбанням і охороняються державою, пошкодження археологічних об'єктів карається законом.

§ 2. Типи археологічних пам'яток. Поняття про культурний шар

Археологічні пам'ятки класифікують за місцями проживання стародавньої людини — стоянки, поселення, селища, городища, міста; за приналежністю до різних видів діяльності — шахти, копальні, майстерні, кузні, ливарні тощо.

Стоянка — це місце тимчасового мешкання людей кам'яного віку, здебільшого невеликих розмірів. Для позначення короточасних місць мешкання стародавньої людини застосовують ще терміни *стійбище*, *місцезнаходження*. Місця осілого проживання, з житлами, називають *поселеннями*.

На території лісостепової частини УЦраїни у трипільській культурі відкрито поселення-гіганти площею до 500 га.

Великі поселення, з товстим культурним шаром, мають назву *селищ*. *Городища* — це укріплені селища; часто вони складаються з огороженого дитинця та навколишнього посаду. Від колишніх укріплень на городищах переважно зберігаються вал і рів.

У більш пізній період історії (античність, середньовіччя) з'явилися міста. *Місто* — центр ремесла і торгівлі — виникало, здебільшого, на основі великого городища.

Специфікою давньоруських міст було створення на південних кордонах Київської Русі величезних земляних захисних споруд у вигляді валів (“Змієві вали”) завдовжки у декілька десятків і навіть сотень кілометрів. Вони захищали землеробське населення від набігів кочовиків.

У первісну епоху з'являються *шахти* й *копальні* для видобутку кременю, мідної руди та іншої сировини, з якої виготовляли різні речі. Місця, де